

رابطه ساختاری و محتوایی دعای عرفه

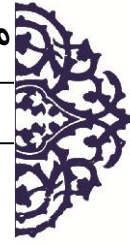
منقول از امام حسین (ع) و دعای عرفه صحیفه سجادیه **

محمد عترت دوست^۱

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/DUA.2024.29321.1076

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۸ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۴

چکیده

یکی از دغدغه‌های مهم پژوهشگران علوم اسلامی، ضرورت به کارگیری روش‌های تحقیق میان‌رشته‌ای نوین در کنار روش‌های معمول و سنتی در نقد و فهم نصوص دینی است. از جمله این روش‌های تحقیق متن‌محور و اسنادی مناسب جهت تحلیل نصوص دینی، روش «تحلیل محتوا» می‌باشد که تکنیک‌های کمی و کیفی مختلفی دارد و لازم است ضمن اتخاذ تکنیک مناسب، مراحل اجرای آن متناسب با ماهیت خاص نصوص دینی، بومی‌سازی شود. در این پژوهش، تلاش شده تا در راستای متناسب‌سازی این روش جهت نقد و فهم نصوص دینی، کارکردها و تفاوت‌های دو تکنیک «تحلیل محتوای مضمونی» و «تحلیل محتوای مقوله‌ای» تبیین گردد. به همین منظور با انتخاب دو متن دعای عرفه منقول از امام حسین(ع) و دعای عرفه منقول از امام سجاد(ع) به‌عنوان جامعه آماری تحقیق تلاش گردید تا ساختار هندسی هر دعا و رابطه ساختاری و محتوایی میان آن‌ها با یکدیگر بررسی شود. یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که تأکید بر خداشناسی با الگویی واحد و نیز معرفی راهنمایان دینی، مهم‌ترین وجه اشتراک این دو متن می‌باشد. در عین حال، تبیین نیازهای مردم در عصر حیات هر دو امام، وجوه اختلاف و تفاوت میان متن دو دعا بوده که باعث شده در دعای عرفه امام حسین(ع) با موضوع انسان‌شناسی و تبیین جایگاه افراد در جامعه اسلامی، و در دعای عرفه امام سجاد(ع) با موضوع امام‌شناسی و تبیین وظایف شیعیان نسبت به ائمه اطهار(ع) مواجه باشیم. بنابراین، هر دو متن مستقل از هم‌دیگر، دارای کارکردهای مشخص دینی و اجتماعی هستند.

واژه‌های کلیدی: نقد حدیث، دعای عرفه، روش تحلیل محتوا، تحلیل مقوله‌ای، تحلیل مضمونی

۱- دانشیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، etratdoost@sru.ac.ir

** این پژوهش با حمایت مالی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی طبق ابلاغ شماره ۹۴۰۹ انجام شده است.

طرح مسئله

روش‌های متداول علم حدیث در سنجش میزان اعتبار روایات مبتنی بر بررسی سند آن‌ها و احوال راویان مذکور و پیوستگی میان سلسله سند است؛ اما آن‌گاه که سند مشکل داشته باشد، کار بررسی احادیث دشوار می‌گردد و روش‌های معمول سنتی در نقد حدیث راه به جایی نمی‌برند. در چنین شرایطی می‌بایست از روش‌های نوین و میان‌رشته‌ای در بررسی نصوص دینی استفاده نمود.

در میان مجموعه روش‌های تحقیق متن‌محور و اسنادی، روش «تحلیل محتوا»^۱ یکی از مناسب‌ترین روش‌ها، جهت بررسی نصوص دینی اعم از آیات قرآن کریم و احادیث اهل بیت (ع) می‌باشد و تاکنون پژوهش‌های بسیاری با این روش انجام شده است، ولیکن از آنجا که این روش نیز همانند دیگر روش‌های تحقیق سنتی یا نوین، دارای نقص‌ها و عوارضی است، لذا مؤلف در این مقاله تصمیم گرفت تا ضمن بومی‌سازی و متناسب‌سازی این روش با ماهیت نصوص دینی، به معرفی تکنیک جدیدی از روش تحلیل محتوا پردازد و سپس به‌عنوان نمونه، دو متن دعایی را مورد تحلیل و بررسی قرار دهد تا کارکردهای این روش، نمایان گردد.

در میان ادعیه منقول از اهل بیت (ع)، دو دعای عرفه وجود دارد که یکی از آن‌ها منسوب به امام حسین (ع) بوده و دیگری به دلیل نقل در صحیفه سجاده به امام سجاده (ع) منسوب شده است. این دعاها از حیث تاریخی و معرفتی برای پژوهش‌گران و محققان علوم اسلامی دو متن ارزشمند و قابل توجه هستند و به دلیل مشکلاتی که در سند آن‌ها وجود داشته و برخی مضامین خاص، همواره مورد اختلاف نظر جدی اندیشمندان دینی بوده است.

بررسی مجموعه آثار نگاشته شده پیرامون این دو متن دعایی، نشان می‌دهد که اکثراً به بررسی سندی یا شرح و تطبیق عبارات ادعیه بر آیات قرآنی و تبیین روابط بینامتنی آن‌ها با دیگر ادعیه پرداخته‌اند و کمتر کسی به تحلیل محتوای این متون و ترسیم ساختار هندسی یا ارتباط میان آن‌ها علاقه نشان داده است. به‌عنوان نمونه، نرگس کریم‌زاده در کتاب مستندات قرآنی دعای عرفه امام سجاده (ع)، همان‌طور که از عنوانش پیداست، فقط به بررسی آیات قرآنی مورد تضمین قرار گرفته در این دعا پرداخته و موارد مستقیم و غیرمستقیم را احصاء نموده است (کریم‌زاده، ۱۳۹۵ش). در پژوهش‌های دیگر نیز به مطالعه مفاهیم مستقلی مانند «پیامبر اکرم (ص)» و «اهل بیت» (رضی بهابادی و همکاران، ۱۴۰۲ش: ۱۵۴-۱۱۷) یا

«امام» در دعای عرفه صحیفه سجادیه (عترت دوست و همکاران، ۱۴۰۱ش: ۱۳۸-۱۶۹) یا تحلیل آموزه‌های عرفانی (حاجی‌خانی و همکاران، ۱۳۹۷ش: ۹۷-۱۳۴) و موضوع شکر (مصطفائی و همکاران، ۱۴۰۲ش: ۱۸۵-۲۰۸)، و مبانی تربیتی اسلام (ر.ک. کربلایی، ۱۳۹۳ش) در دعای عرفه منسوب به امام حسین(ع) پرداخته‌اند. (جهت اطلاع از مجموعه آثار و پژوهش‌های منتشر شده در رابطه با این دعا ر.ک: عمرانی، ۱۳۹۱ش: ۸-۲۶).

در رابطه با اعتبارسنجی این دو دعا نیز پژوهش‌های متعددی انجام شده که به جرأت می‌توان گفت مهم‌ترین آن‌ها پایان‌نامه کارشناسی ارشد فرهنگ مهروش با عنوان «هویت و انتساب صحیفه سجادیه با تکیه بر شاخصه‌های متن» است که در آن به صورت اجمالی، اعتبار دعای عرفه منقول در صحیفه سجادیه مورد نقد و بررسی قرار گرفته است (مهروش، ۱۳۸۲ش). همین مؤلف در پژوهش دیگری با عنوان «دفاع از اصالت ادعیه اهل بیت(ع)؛ مطالعه موردی دعای عرفه» با استفاده از روش‌های تحلیل درونی و بیرونی متون تاریخی به نقد سندی دعای عرفه منسوب به امام حسین(ع) پرداخته و در نهایت، نشان داده است که این دعا احتمالاً متعلق به امام صادق(ع) می‌باشد (مهروش، ۱۳۹۲ش: ۵۷-۹۴).

محمد مهدی کرباسچی نیز در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی متن، سند، شروح و نسخ خطی مصادر اولیه قسمت دوم دعای عرفه سید الشهداء(ع)» تلاش نموده اعتبار و صحت انتساب بخش دوم دعای عرفه منسوب به امام حسین(ع) را که در برخی منابع گزارش شده، بررسی نماید (کرباسچی، ۱۳۸۵ش). در پژوهش سیدمسعود عمرانی نیز گزارشی اجمالی از مجموعه نقد و بررسی‌های صورت گرفته پیرامون سند و ذیل دعای عرفه امام حسین(ع) ارائه شده است (عمرانی، ۱۳۹۰ش: ۶۲-۷۴).

در این میان، پژوهش شاخصی که به موضوع مقاله حاضر بسیار نزدیک است، اثر زهرا حبیب‌پور با عنوان «تحلیل محتوای دعای عرفه منسوب به امام حسین(ع)» می‌باشد که ابتدا به صورت پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی اصغر هادوی در دانشگاه شاهد نگاشته شده (حبیب‌پور، ۱۳۹۲ش) و سپس نتایج آن در مقاله‌ای مشترک با هدایت علمی زهره اخوان مقدم در مجله آیت بوستان منتشر گردیده است (اخوان مقدم و حبیب‌پور، ۱۳۹۶ش). مؤلف در این پژوهش تلاش کرده است، مهم‌ترین موضوعات اصلی و فرعی مطرح در این دعا را استخراج کند، اما اولاً در جدول تحلیل محتوا از عبارات «مؤلفه»، «زیرمؤلفه» و «محور» استفاده کرده که چنین اصطلاحاتی در روش مذکور تعریف نشده است و به نظر می‌رسد محقق به ساخت اصطلاحات جدید، البته بدون ارائه تعریف پرداخته است. ثانیاً، در فرایند اجرای روش تحلیل محتوا و طبقه‌بندی موضوعات نیز اشکالات فراوانی وجود دارد که باعث شده نتایج تحقیق از

حیث کمی و کیفی قابل اعتماد نباشند. به عنوان مثال در سنجش فراوانی موضوعات، عدد به دست آمده، خیلی کمتر از تعداد کل جملات تقطیع شده است که نشان می‌دهد برخی جملات بدون درج موضوع، رها شده‌اند. در دسته‌بندی‌ها نیز موضوع «صلوات» از «تجلیل پیامبر اکرم (ص)» جدا شده‌اند، در حالی که به نظر می‌رسد قابل ادغام باشند. بنابراین، اگرچه در مقاله حاضر از نتایج پژوهش حبیب‌پور استفاده شده است، ولیکن به دلیل مشکلات متعددی که این پژوهش داشت، مؤلف مجدد به اجرای دوباره روش تحلیل محتوا بر روی متن دعای عرفه امام حسین (ع) پرداخته و نتایج حاصل از پژوهش حبیب‌پور را نیز اصلاح کرده است.

در این میان، برخی نیز تلاش کرده‌اند تا با کنار هم جلوه دادن این دو متن دعایی، آن‌ها را با یکدیگر مقایسه و بررسی کنند. به عنوان مثال، قادر فاضلی در کتاب عرفان عرفه به ترجمه و شرح دعای عرفه امام حسین (ع) و امام سجّاد (ع) پرداخته، اما هیچ‌گونه تلاشی جهت اعتبارسنجی یا مقایسه محتوای این دو متن انجام نداده است (فاضلی، ۱۳۸۶ ش). حیدر محلاتی نیز در مقاله «بررسی تطبیقی دعای عرفه امام حسین (ع) و امام سجّاد (ع)» صرفاً به بررسی شیوه‌های نیایش در این دو متن دعایی از نگاه ادبی و زبان‌شناسی پرداخته و کمتر به محتوا و ساختار متفاوت این دو متن توجه نموده است (محلاتی، ۱۳۹۵ ش: ۱۰۶-۱۲۲).

آیت‌الله خامنه‌ای نیز به عنوان یکی از اندیشمندان دینی معاصر فقط به وجود یک رابطه کلی میان این دو متن اشاره کرده و توضیح جزئی در این خصوص بیان نکرده‌اند. ایشان در جایی می‌فرمایند: «دعای امام سجّاد (ع) در روز عرفه، مثل شرح دعای امام حسین (ع) است؛ گویی این پسر یک ذیلی، تعلیقی، تبیین و شرحی برای کلمات پدر در ذیل دعا و با زبان دعا نوشته است، هرکدام یک طعمی دارد» (خامنه‌ای، ۱۳۷۲ ش: پاراگراف ششم) و در جای دیگر می‌فرمایند: «من یک‌وقت این دو دعا را با هم مقایسه می‌کردم، اوّل دعای امام حسین (ع) را می‌خواندم، بعد دعای صحیفه‌ی سجّادیه را. مکرّر به نظر من این‌طور رسیده است که دعای حضرت سجّاد (ع)، مثل شرح دعای عرفه است. آن، متن است؛ این، شرح است. آن، اصل است؛ این، فرع است» (خامنه‌ای، ۱۳۷۶ ش، پاراگراف چهارم).

از آن‌جا که قبلاً پژوهش‌های متعددی در زمینه اعتبارسنجی متن این دو دعای عرفه منسوب به امام حسین (ع) و امام سجّاد (ع) انجام شده و نظرات مختلف پیرامون اعتبار این ادعیه مطرح شده است، لذا در این پژوهش قصد داریم این دو متن دعایی را فارغ از اعتبارسنجی و صحت انتساب، مورد تحلیل قرار داده و ساختار هندسی حاکم بر آن‌ها را کشف نماییم. بنابراین در این پژوهش صرفاً به تحلیل محتوای متن این

دو دعا با تکنیک تحلیل محتوای مقوله‌ای پرداخته‌ایم. علت انتخاب این تکنیک خاص نیز که در ادامه به تفصیل بیان خواهد شد، تلاش برای طبقه‌بندی مضامین اصلی جهت کشف جهت‌گیری‌ها و مقوله‌های حاکم بر متن است. به‌منظور تبیین ضرورت چنین پژوهشی با این روش تحقیق خاص، لازم است ابتدا اصل روش و سپس تکنیک‌های خاص آن معرفی شود.

روش تحقیق

روش «تحلیل محتوا» از جمله روش‌های تحقیق میان‌رشته‌ای است که خاستگاه اصلی آن تحلیل متون با رویکردهای سیاسی و اجتماعی می‌باشد (ساروخانی، ۱۳۸۲ش: ۸۱). هولستی^۱ روش تحلیل محتوا را فنی یافتن نتایج کیفی پژوهش از راه تعیین عینی و منظم ویژگی‌های کمی متن می‌داند بدین صورت که از بررسی و بازیافت داده‌های کمی، مفاهیم کیفی متن از بدنه اصلی متمایز شده و امکان استخراج و فهرست‌بندی پیدا می‌کنند (هولستی، ۱۳۹۱ش: ۳۸). بر این اساس، کریپندورف^۲ تحلیل محتوا را تکنیکی پژوهشی برای استنباط تکرارپذیر و معتبر داده‌ها در متن کاوی دانسته که هدف آن تحلیل متن جهت فراهم آوردن شناخت، بینشی نو، تصویر واقعیت و راهنمای عمل است (کریپندورف، ۱۳۷۸ش: ۲۵). اما باید توجه داشت که روش تحلیل محتوا فقط یک وسیله و ابزار تبدیل اطلاعات کمی به کیفی نیست، بلکه مجموعه‌ای از فنون تحلیل ارتباطات و گستره‌ای از ابزارهاست که در حوزه‌های مختلف و وسیع ارتباطی قابل انطباق است (باردن، ۱۳۷۵ش: ۳۸).

بر این اساس، مؤلف تلاش کرده است تا در پژوهش‌های خود این روش را جهت فهم نصوص دینی و با رعایت ملاحظات خاص این نصوص، متناسب‌سازی کند (برای آشنایی بیشتر ر.ک. عترت‌دوست، ۱۴۰۱ش: ۳۸-۵۲). به‌عنوان نمونه، مؤلف در پژوهش‌های خود از دو تکنیک «تحلیل محتوای مضمونی» و «تحلیل محتوای مقوله‌ای» یاد کرده است که هرکدام کارکردهای خاصی در راستای فهم کامل و جامع متن و نیز فهم ساختار و لایه‌های پنهان آن دارند (عترت‌دوست و همکاران، ۹۹-۱۲۸). در فن «تحلیل محتوای مضمونی»، متن به‌طور کامل، تجزیه و تقطیع شده است و پس از استخراج کلیدواژگان مهم هر عبارت، جهت‌گیری‌ها و نقاط تمرکز متن شناسایی و در مراحل بعد سنجش فراوانی آن‌ها، جهت تعیین موضوعات اصلی متن انجام می‌شود. در این تکنیک، تحلیل متن عمدتاً کمی و

1- Holesty

2- Krippendorff

بر پایه سنجش فراوانی بوده است و زمینه تحلیل توصیفی را فراهم می‌کند. این سبک از تحلیل اگرچه ناتمام است، ولیکن گام نخست تحلیل محتوای نصوص دینی بوده و اجتناب ناپذیر است (عترت‌دوست، ۱۳۹۸ش: ۲۹۱-۳۲۰؛ سجادی و همکاران، ۱۴۰۲ش: ۹-۳۵).

در تکنیک «تحلیل محتوای مقوله‌ای» تلاش عمده بر این است که با استفاده از تکنیک بازشناسی مضامین اصلی و فرعی، فارغ از رویکرد کمی و بدون توجه به کثرت فراوانی یا قلت موضوعات، مضامین و نه موضوعات متن، مجدد طبقه‌بندی شده و ذیل دسته‌های جدید با عنوان «مقوله» قرار گیرند. مقوله‌ها، عناوین جدیدی هستند که برای دسته‌ای از مضامین اصلی متن، ثبت می‌شوند. در مواردی ممکن است برخی مضامین اصلی به دلیل محوریت یافتن در متن، خود به‌عنوان مقوله ثبت گردند (ر.ک. عترت‌دوست و احمدی، ۱۴۰۰ش: ۶۹-۹۴).

در این تکنیک، با کنار هم گذاشتن مقوله‌های یک متن و مقایسه آن‌ها با یکدیگر، ساختار هندسی آن متن ترسیم می‌شود. در این نوع از تحلیل، عمدتاً به نمادها و گزاره‌های مهم متن توجه شده و نقشه کلی حاکم بر متن بازسازی می‌شود. این تکنیک همان چیزی است که برخی پژوهشگران حوزه روان‌شناسی و علوم بالینی از آن با عنوان «پرسش‌نامه معکوس»^۱ یاد کرده‌اند (فیروزان، ۱۳۶۰ش: ۲۱۱). به همین جهت در این مقاله از روش «تحلیل محتوای مقوله‌ای» استفاده شده است؛ چرا که هدف، کشف مضامین اصلی و مقوله‌های متن جهت ترسیم ساختار هندسی بوده است. لذا در این پژوهش از پرداختن به گام‌های نخست اجرای روش تحلیل محتوا مانند اعتبارسنجی متن، تجزیه متن به قطعات کوچک‌تر و تحلیل جزئی آن‌ها جهت استخراج نقاط تمرکز متن خودداری کرده و صرفاً به بخش‌های مورد نظر این پژوهش می‌پردازیم.

۱. تحلیل محتوای دعای عرفه امام سجاد (ع)

همان‌گونه که اشاره شد، مسئله اصلی این مقاله، اجرای روش تحلیل محتوای مقوله‌ای بر روی دو دعای عرفه منقول از امام سجاد (ع) و امام حسین (ع)، جهت شناسایی جهت‌گیری‌های اصلی و سپس مطالعه تطبیقی مقوله‌های اصلی این دو متن با یکدیگر است. کارکرد چنین پژوهشی ضمن بازشناسی مضامین اصلی هر دعا و محورهای تأکیدی آن، مطالعه تطبیقی مقوله‌های مورد تأکید دو متن دعایی است که می‌تواند بیانگر فضای فرهنگی - اجتماعی عصر ائمه اطهار (ع) باشند.

در این پژوهش به منظور تحلیل محتوای دعای عرفه صحیفه سجادیه، متن منقول در کتاب صحیفه سجادیه به عنوان جامعه آماری تحقیق در نظر گرفته شده است. فارغ از شهرت تاریخی و روایی این کتاب که باعث شده برخی از آن با تعبیری مانند «زبور آل محمد» و «انجیل اهل بیت» یاد کنند (ر.ک. ابن طاووس، ۱۴۱۹ق: ۷۶) و به دلیل داشتن مضامین اعتقادی و عرفانی والا در انتسابش به امام سجاد(ع) تردید به خود راه ندهند (ر.ک. صاحب جواهر، ۱۳۶۲ش: ۱۵۸؛ امین عاملی، ۱۴۰۳ق: ۱/۶۳۸). در عین حال، باید گفت که مهم ترین مطالعه درباره انتساب صحیفه سجادیه به امام سجاد(ع) توسط فرهنگ مهروش در پایان نامه کارشناسی ارشدش با عنوان «هویت و انتساب صحیفه سجادیه با تکیه بر شاخصه های متن» انجام شده که اتفاقاً در آنجا درباره دعای عرفه نیز بحث شده است و با ذکر شواهدی گفته شده که این دعاء مملو از عباراتی است که نمی توانند متعلق به دوران امام زین العابدین(ع) باشند و لذا احتمال می رود در دوره های بعد، این عبارت ها به دعاء افزوده شده باشند (مهروش، ۱۳۸۲ش).

با این وجود، ضمن آن که این دعا در صحیفه سجادیه با سندی مستقل ذکر شده (صحیفه سجادیه، سند دعا)، زبیدی نیز در کتاب اتحاف السادة المتقين سلسله سند دیگری برای آن نقل نموده است (زبیدی، ۱۴۲۳ق: ۴/۶۴۳) و به جهت شهرت روایی در تحقیق حاضر مورد بررسی قرار گرفته است. در ابتدا به منظور ارائه یک الگو و مدل صحیح از چگونگی ترسیم جداول تحلیل محتوا، بخش مختصری از جدول تحلیل محتوای دعای عرفه صحیفه سجادیه درج شده است: (برای آگاهی از کل جدول ر.ک. محمدی، ۱۳۹۹ش).

جدول ۱: نمونه تحلیل محتوای دعای عرفه صحیفه سجادیه

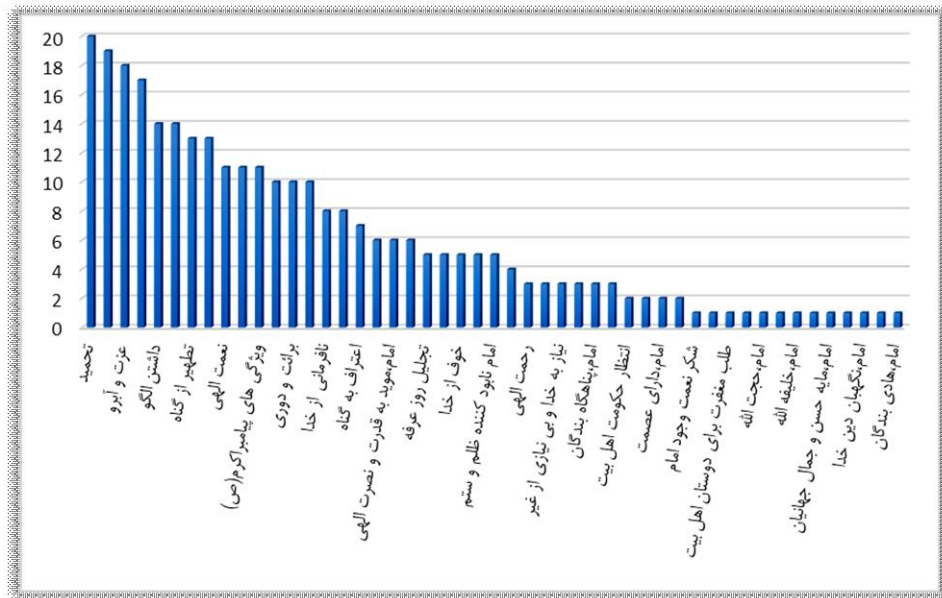
کد	موضوع های فرعی	موضوع اصلی	متن	ردیف
E29	اهل بیت، وسیله نجات مردم هستند.	امام، راه رسیدن به خدا	وَجَعَلْتَهُمُ الْوَسِيلَةَ إِلَيْكَ وَ الْمَسْلَكَ إِلَيَّ جَنَّتِكَ و آن ها را وسیله به سوی خود و راه به سوی بهشت خویش قرار دادی.	R8
E30	مردم برای رسیدن به خدا باید به اهل بیت رجوع کنند.			
E31	در امور مختلف می توان به امام جامعه مراجعه کرد.			
E32	دین در هر زمان به مؤید و تأیید کننده نیاز دارد.	امام، مرجع و مؤید دین	اللَّهُمَّ إِنَّكَ أَبَدْتَ دِينَكَ فِي كُلِّ أَوَانٍ پامام خدایا، تو دین خود را در هر زمانی با امامی تأیید کرده ای.	R9
E33	امام، مؤید دین خدا است.			
E34	امامت، منصبی الهی است.			
E38	امام، نوری آشکار در جوامع اسلامی است.			

sh12	اهمیت صلوات بر دوستان اهل بیت (ع) و بیان جایگاه آن‌ها	تجلیل از دوستان اهل بیت	اللَّهُمَّ وَصَلِّ عَلَى أَوْلِيَانِهِمْ خدایا و بر دوستان آنان که	R89
sh13	جایگاه اهل بیت (ع) آن قدر رفیع است که دوستانشان را به اعتراف وامی‌دارد.	اعتراف به مقام امام	الْمُعْتَرِفِينَ بِمَقَامِهِمْ معترف به مقامشان	R90
sh14	دوستان اهل بیت (ع) وظیفه تبلیغ جایگاه اهل بیت (ع) را بر عهده دارند.	اطاعت مطلق از امام	الْمُتَّبِعِينَ مِنْهُمْ و پیرو راهشان	
sh15	دوستان اهل بیت (ع) همان راهی را انتخاب می‌کنند که امامشان انتخاب کرده است.			R91

در جداول تحلیل محتوا، آنچه اهمیت بسیار دارد، کشف موضوع اصلی به واسطه قانون تبادر ذهنی و سپس تأمل دوباره در متن جهت کشف لایه‌های پنهان آن و نگارش موضوعات فرعی است. در جدول اولیه تحلیل محتوا به هیچ‌عنوان، نباید در ابتدا جهت‌گیری‌های متن را مشخص نمود. متأسفانه یکی از اشتباهات رایج در هنگام اجرای روش تحلیل محتوا که ناشی از فهم نادرست جدول می‌باشد، درج ستونی با عنوان «جهت‌گیری» یا «محورهای اساسی» متن است که باعث ایجاد سوگیری و دخالت دادن پیش‌فرض‌های ذهنی در هنگام تحلیل متن می‌باشد.

در پی اجرای روش تحلیل محتوای مضمونی بر روی متن دعای عرفه امام سجاده (ع)، این دعا به ۸۶۲ فراز تقسیم شده و پس از کدگذاری، موضوعات اصلی و فرعی متن تشخیص داده شده است. پس از تأیید جدول تحلیل محتوا، توسط کارشناسان فن و متخصصان آشنا به روش تحقیق و نصوص دینی که در مراحل اجرای روش تحقیق بدان آزمون «پایایی»^۱ و «روایی»^۲ تحقیق گفته می‌شود، در گام بعد به سنجش فراوانی موضوعات اصلی پرداخته شده تا به واسطه کثرت و قلت موضوعات، بتوان جهت‌گیری‌های اصلی متن را تشخیص داد. در ذیل نمودار سنجش فراوانی موضوعات اصلی دعای عرفه امام سجاده (ع) ارائه شده است:

1. Validity
2. Reliability

نمودار ۱: سنجش فراوانی موضوعات دعای عرفه صحیفه سجاده

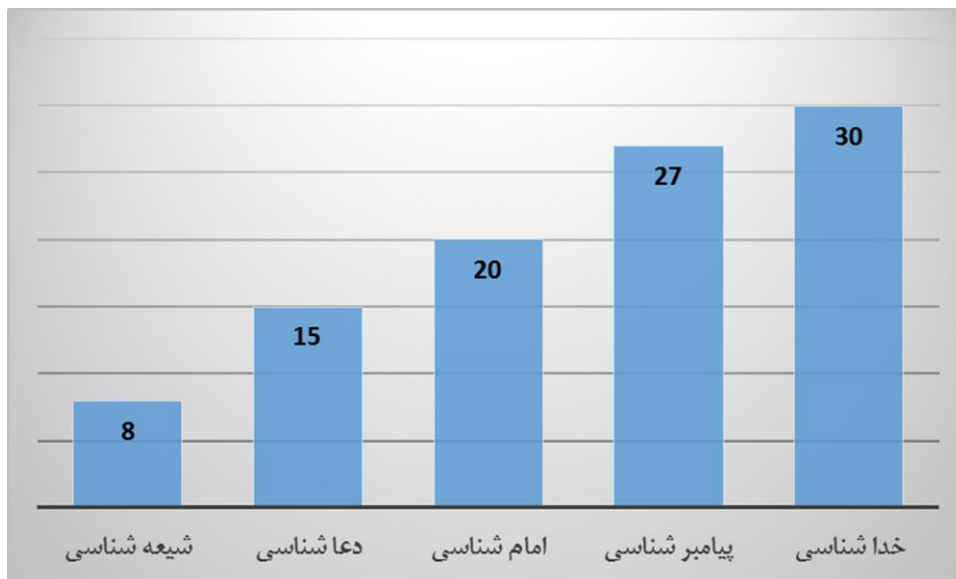
همان‌گونه که از نمودار فوق مشخص است، موضوع «تحمید خداوند متعال» و پس از آن «درخواست عزت و آبرو از خدای متعال» و سپس «توصیه به انتخاب الگوهای صالح» از بالاترین فراوانی برخوردار است، اما آیا این نمودار سنجش فراوانی موضوعات اصلی دعا می‌تواند ما را با ساختار کلی این دعا و کلیدی‌ترین مفاهیم به کار رفته در این متن آشنا کند؟ آیا این نمودار، گزارش‌گر حقیقی رویکرد اصلی ناقل متن است؟!.

مشخص است که با چنین نموداری از موضوعات پراکنده و کثرت عناوین نمی‌توان به ساختار کلی دعا و رویکردهای مصنف متن دست یافت. لذا به دلیل وجود همین نقطه ضعف در فرایند اجرای روش تحلیل محتوا بوده است که مؤلف بدین نتیجه رسیده است، پس از اجرای تکنیک «تحلیل محتوای مضمونی» در ادامه فرایند اجرای روش تحلیل محتوا و به منظور آشنایی با ساختار هندسی و محورهای مهم متن از تکنیک «تحلیل محتوای مقوله‌ای» نیز استفاده کند. البته باید مجدد بیان کرد که اگرچه برخی این دو تکنیک را دو مرحله متفاوت از اجرای روش عام تحلیل محتوا می‌دانند، ولیکن مؤلف معتقد است که این دو تکنیک به دلیل اقتضائات و نیازمندی‌های خاص خود جهت ترسیم جدول و استخراج مضامین

اصلی و فرعی، در واقع دو روش مجزا از فرایند تحلیل محتوا بوده و قابلیت معرفی به عنوان دو روش تحقیق متن محور را دارند.

لذا در پژوهش حاضر، پس از آن که نتایج مطلوب برای فهم ساختار هندسی متن دعای عرفه صحیفه سجادیه حاصل نشد، با ترسیم جدول مجدد و استخراج مضامین و نقاط تمرکز متن تلاش گردید تا جهت گیری های متن کشف و شناسایی شوند.

نتایج اجرای روش تحلیل محتوای مقوله ای و استخراج مضامین و نقاط تمرکز نشان داد که متن دعای عرفه امام سجاده (ع) شامل ۱۶ مضمون اصلی است که ذیل ۵ جهت گیری امکان طبقه بندی دارند که در ادامه مراحل تحقیق از آن ها با عبارت «مقوله» یاد می شود. این پنج مقوله یا جهت گیری کلی در دعای عرفه امام سجاده (ع) عبارتند از: خداشناسی، پیامبرشناسی، امام شناسی، دعا شناسی، شیعه شناسی که سنجش فراوانی هر کدام از آن ها به شرح نمودار ذیل است:

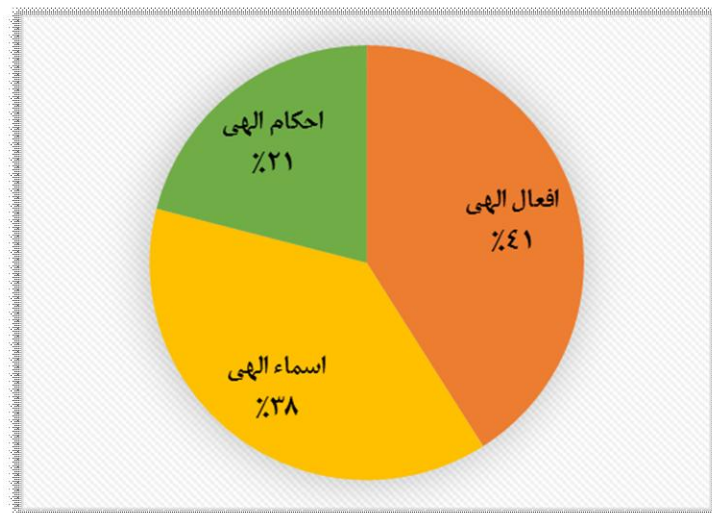

نمودار ۲: جهت گیری های اصلی دعای عرفه صحیفه سجادیه

۱-۱. مقوله خداشناسی در دعای عرفه امام سجاده(ع)

همان‌گونه که در نمودار بخش قبل نشان داده شد، در دعای عرفه امام سجاده(ع) مقوله‌های پنج‌گانه‌ای بیان شده که میزان اهمیت و اولویت آن‌ها بر اساس سنجش فراوانی قابل تحلیل و ارزیابی است. در این نمودار، مشخص شده که مقوله خداشناسی و توحید، دارای بیشترین فراوانی بوده است و لذا می‌توان این‌گونه تحلیل کرد که مهم‌ترین و اصلی‌ترین موضوع دعای مذکور می‌باشد.

مباحث مطرح شده، ذیل مقوله خداشناسی در دعای عرفه امام سجاده(ع) به سه موضوع اصلی: توصیف و تبیین افعال الهی، اشاره به اسماء الهی و ترسیم احکام الهی تقسیم گردیده که سنجش فراوانی آن‌ها به شرح نمودار ذیل دسته‌بندی شده است:

نمودار ۳: سنجش فراوانی مضامین مقوله خداشناسی در دعای عرفه امام سجاده(ع)

چون هدف عمده این پژوهش، صرفاً تحلیل ساختار هندسی هر دعا می‌باشد، لذا به شرح و تبیین موضوعات جزئی هر کدام از زیرشاخه‌های سه موضوع افعال الهی، اسماء الهی و احکام الهی پرداخته نمی‌شود و فقط کلیات این بخش بیان می‌گردد.

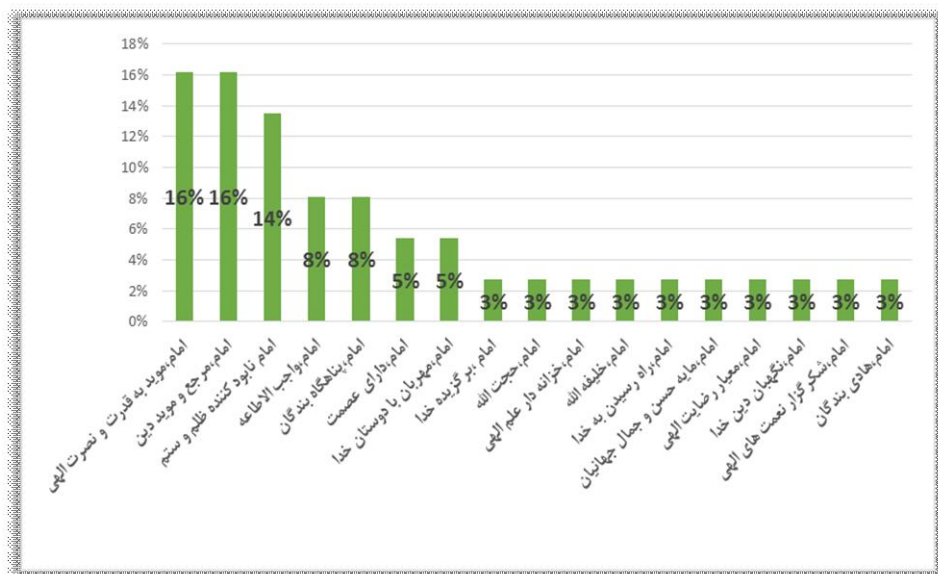
۱-۲. مقوله پیامبر شناسی در دعای عرفه امام سجاده (ع)

امام سجاده (ع) در دعای عرفه خود تلاش بلیغی برای تجلیل از پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) داشته و دائم با ذکر صلوات، سعی کرده‌اند این تعظیم و تجلیل را به مردم نشان دهند. امام سجاده (ع) ابتدا با تبیین این مطلب که صلوات و درود شایسته فرستادن به ایشان چگونه است، ویژگی‌های یک تجلیل مطلوب از پیامبر اسلام (ص) را بیان کرده و در ادامه پس از بیان برخی از ویژگی‌های آن حضرت، ضرورت تجلیل و آثار تجلیل از ایشان را نیز تبیین نموده‌اند. نکته حائز اهمیت در این بخش، آن است که همه این موارد، ذیل صلوات‌های مکرری که در دعا نقل شده، مطرح گشته است و از آنجا که همه این صلوات‌ها عبارت «وَ آل محمد» را نیز به همراه دارد، در واقع می‌بایست گفت که مسئله تجلیل از پیامبر اسلام و اهل بیت (ع) یکی از مهم‌ترین موضوعاتی است که در دعای عرفه امام سجاده (ع) بیان شده است.

تحلیل محتوای دقیق مباحث مقوله پیامبر شناسی در این دعا نشان می‌دهد که از منظر امام سجاده (ع)، مهم‌ترین دلایل ضرورت تجلیل از پیامبر اسلام (ص)، وجود ویژگی‌هایی است که آن حضرت دارا هستند و به همین دلیل، ایشان ضمن بیان ویژگی‌ها، آن موارد را دلیل و ضرورتی برای تجلیل نیز بر شمرده‌اند. تحلیل دقیق و کیفی مجموعه مضامین این مقوله نشان داد که آن‌ها را می‌توان ذیل ۴ مضمون اصلی و ۲۸ مضمون فرعی دسته‌بندی کرد. منظور از مضامین اصلی، مضامین عام و کلی هستند که درباره موضوعی خاص در متن حضور فعال دارند و عبارتند از: ویژگی‌های تجلیل مطلوب از پیامبر اسلام (ص)، ویژگی‌های پیامبر اسلام (ص)، ضرورت تجلیل از پیامبر اسلام (ص)، آثار تجلیل از پیامبر اسلام (ص). در این دعا، منظور از تجلیل و درود فرستادن بر پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع)، ارائه برترین درودها و تحیات، کامل‌ترین خیرات و برکات و پربارترین رحمت‌ها بر ایشان است؛ لذا در مجموعه مطالب، چهار ویژگی خاص به‌عنوان ضرورت و چرایی تجلیل از پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) بیان شده که عبارت‌اند از: برگزیده خداوند، گرامی‌ترین نزد خداوند، مقرب درگاه خداوند و واجب‌الاطاعة بودن این افراد.

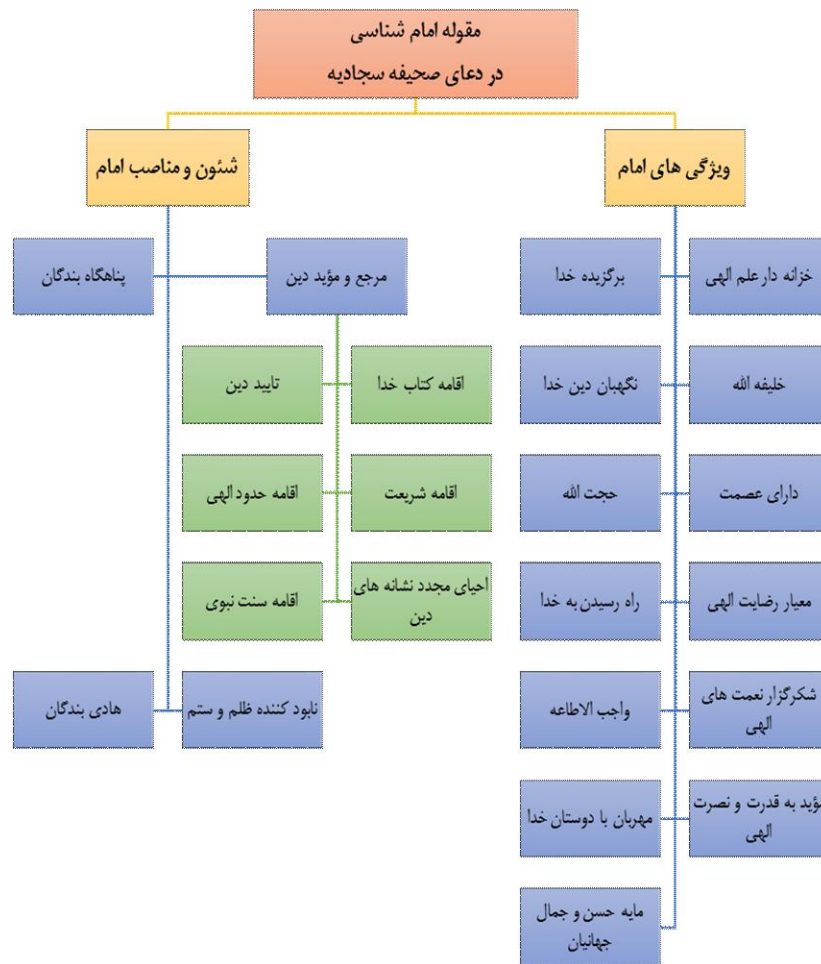
از منظر این متن دعایی، ویژگی‌های یک تجلیل و صلوات مطلوب عبارت است از: پاک، فزاینده، رضایت‌بخش، شایسته، دائم و همیشگی، عام و کامل، فراگیر، بی‌شمار، عظیم و وزین بودن. در این صورت، چنین تجلیل مطلوب و شایسته‌ای دارای آثار و نتایجی است که: افزایش کرامت خداوند، تکمیل عطا و بخشش خداوند، افزایش بهره‌مندی از نعمات خداوند، تقرب بیشتر به خداوند، جلب خشنودی خداوند و نیز جلب خشنودی پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) از جمله آن‌ها است.

مجموعه موضوعات اصلی مطرح شده در محور امام‌شناسی به تفکیک سنجش فراوانی در نمودار ذیل ترسیم شده است:

نمودار ۵: سنجش فراوانی موضوعات مقوله امام‌شناسی دعای عرفه امام سجاده (ع)

از آنجا که یکی از فواید استفاده از روش تحلیل محتوای مقوله‌ای، دسته‌بندی خوب مطالب و ترسیم نمودارهای متعدد جهت گویاسازی متن با تصویر است، لذا مجموعه موضوعات اصلی مطرح شده در محور امام‌شناسی مجدد بررسی و تحلیل شد و مضامین اصلی آن‌ها استخراج شدند که نتیجه آن، تقسیم کلیه مضامین به مضمون اصلی «تبیین ویژگی‌های امام» و «تبیین شئون و مناصب امام» است که نمودار آن‌ها بدین صورت تقدیم می‌شود:

نمودار ۶: مقوله امام شناسی در دعای عرفه امام سجاده (ع)

نمودار فوق، برآیند اجرای روش تحلیل محتوای مقوله ای و استخراج مضامین اصلی متن است. از منظر امام سجاده (ع) مهم ترین ویژگی های امام معصوم در جامعه اسلامی عبارت است از: برگزیده خداوند، خزانه دار علم الهی، نگهبان دین خدا، خلیفه الله، حجت الله، دارای عصمت، راه رسیدن به خدا، معیار رضایت الهی، واجب اطاعه، مایه حسن و جمال جهانیان، شکرگزار نعمات الهی، مؤید به قدرت و نصرت الهی و مهربان با دوستان خدا. لازم به ذکر است که در میان ویژگی های امام، مضمون «مؤید به

قدرت و نصرت الهی» بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده و بسیار مورد تأکید امام سجاد(ع) بوده است. دیگر مؤلفه‌های زیرمجموعه این مضمون کلی نیز، عبارت است از: قدرت پیروزمند و خلل ناپذیر، فتح آسان، محکم شدن بازو و پشتیبانی از ایشان به وسیله‌ی خود خداوند و یاری شدن ایشان با ملائکه و سپاه غیبی.

حضرت سجاد(ع) در دعای عرفه خود، شئون و مناصب ذیل را برای امام معصوم در جامعه اسلامی معرفی کرده‌اند: پناه‌گاه بندگان، هادی بندگان، مرجع و مؤید دین، نابود کننده ظلم و ستم. هم‌چنین، لازم به ذکر است که در این بخش، مضمون «مرجع و مؤید دین» بودن از فراوانی بسیاری در کل دعای عرفه برخوردار بوده و دیگر مؤلفه‌های زیرمجموعه آن عبارت است از: تأیید کننده دین، اقامه کتاب خدا، اقامه حدود الهی، اقامه شریعت، اقامه سنت نبوی، احیای مجدد نشانه‌های دین.

در نهایت، از مجموع آنچه بیان شد چنین به نظر می‌رسد که حمایت از اهل بیت(ع) در زمان امام چهارم(ع)، یکی از مسائل کلیدی و حساس در آن دوران بوده است که مردم از پرداختن به آن مغفول مانده بودند، لذا امام سجاد(ع) با استفاده از قالب بیانی دعا، تلاش کرده‌اند تا تصویری از اسلام حقیقی فراموش شده و آینده‌ی روشن، پیش روی امت اسلامی ترسیم کنند. آن حضرت در دعای عرفه خود، تلاش می‌کنند این مطلب را بیان کنند که مرجعیت و تأیید دین و مذهب با امام معصوم در جامعه اسلامی است و سنت‌ها و حدود الهی با وجود ایشان جان می‌گیرد و زنده می‌شود. لذا، امام را خلیفه و حجت خدا و نگهبان دین معرفی نموده که اطاعت از ایشان مایه حسن و جمال جهانیان و کسب رضایت الهی است (عترت دوست و همکاران، ۱۴۰۱ش: ۱۳۸-۱۶۹).

۱-۴. مقوله شیعه‌شناسی در دعای عرفه امام سجاد (ع)

همان‌گونه که اشاره شد، یکی دیگر از مقوله‌هایی که در دعای عرفه امام سجاد(ع) به صورت مستقل، بدان پرداخته شده، مقوله تبیین وظایف شیعیان در عصر غیبت است. امام سجاد(ع) در دعای خود ضمن معرفی پیامبر اکرم(ص) و اهل بیت(ع) و تبیین جایگاه آن‌ها و این‌که ضرورت دارد جایگاه و شأن آن‌ها رعایت شده و مورد تجلیل و احترام و اکرام قرار گیرند، در عین حال، در بخش دیگری به تبیین وظایف شیعیان در خصوص اهل بیت(ع) می‌پردازد و به آن‌ها توصیه می‌کنند که از امام اطاعت مطلق کنند و در مناسبت‌های مختلف اجتماعی و سیاسی، به امام مراجعه نمایند.

مجموعه معارف و مفاهیمی که در این دعا نقل شده است، بر موضوعات مختلفی اشاره دارند که یکی از آن‌ها، مسئله وظایف شیعیان است؛ چرا که امام سجاده(ع) به دلیل شرایط خفقان عصر خود و رعایت اصل تقیه، ناگزیر بودند که مطالب مهم و کاربردی شیعیان را در قالب دعا بیان کنند و بدین وسیله، پیروان خود را به سمت هدایت رهنمون شوند. امام سجاده(ع) در دعای عرفه تلاش کرده‌اند تا مجموعه‌ای از مهم‌ترین وظایف فردی و اجتماعی شیعیان را در رابطه با اهل بیت(ع) بیان کنند. این مطلب نشان می‌دهد که در منطق دین مبین اسلام، وظایف فردی جدای از وظایف اجتماعی نیست و افراد فارغ از جامعه اسلامی و مسئولیت‌هایی که در جامعه بر دوش دارند، در نظر گرفته نمی‌شوند.

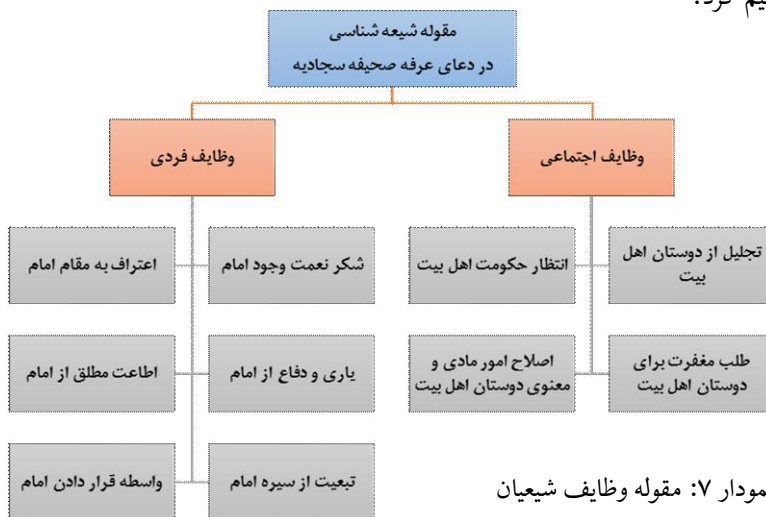
از جمله مهم‌ترین وظایف فردی بیان شده برای شیعیان در عصر حضور یا غیبت امام معصوم، از منظر امام سجاده(ع) در دعای عرفه عبارت است از: اعتراف به مقام امام، شکر نعمت وجود امام، اطاعت مطلق از امام، یاری و دفاع از امام، واسطه قرار دادن امام، تبعیت از سیره امام. در این میان، مهم‌ترین وظیفه، مسئله اطاعت مطلق از امام معصوم است که عبارت‌های متعدد و مختلف بیان شده توسط امام سجاده(ع) در این دعا نشان می‌دهد منظور از این اطاعت، اطاعت مطلق در همه زمینه‌هاست. آنچه مبرهن است این که حضرت سجاده(ع) با تلاش هرچه بیشتر در این دعا، شیعیان خود را به اطاعت کامل و مطلق از امام دعوت می‌کنند و در ادامه به تجلیل از کسانی که با اهل بیت(ع) دوستی دارند، می‌پردازند.

مجموعه مهم‌ترین وظایف اجتماعی نقل شده برای شیعیان در دعای عرفه صحیفه سجاده، عبارت است از: انتظار حکومت اهل بیت(ع)، تجلیل از دوستان اهل بیت، اصلاح امور مادی و معنوی دوستان اهل بیت، و طلب مغفرت برای دوستان اهل بیت که در این میان مهم‌ترین مسئله مورد تأکید امام بر مبنای سنجش فروانی مضامین، مسئله انتظار حکومت اهل بیت(ع) بوده است که به دفعات در کلام امام تکرار شده است.

در نهایت باید گفت که به نظر می‌رسد، هدف امام سجاده(ع) از بیان این وظایف خاص برای شیعیان که اکثر آن‌ها در رابطه با شخص امام، جایگاه اهل بیت و دوست‌داران ایشان است، تلاش برای استحکام روابط میان شیعیان با امام عصر خود در جامعه اسلامی بوده است. قطعاً، تحکیم روابط میان شیعیان با اهل بیت(ع)، باعث تحکیم دیگر روابط اجتماعی از جمله رابطه میان دوست‌داران اهل بیت(ع) نیز خواهد شد. به همین دلیل است که حضرت سجاده(ع) بیان می‌کنند که رابطه‌ی فردی با امام کافی نیست؛ چرا که، برای داشتن حکومت اسلامی ذیل عنایات امام مبین، مسلمانان و از جمله شیعیان باید در جهت تشکیل حکومت اسلامی اقدام کنند (Etrat Doost, 2023, P. 71-85).

در نهایت، نمودار ساختاری مقوله وظایف شیعیان در دعای عرفه صحیفه سجاده را نیز بدین صورت

می‌توان ترسیم کرد:

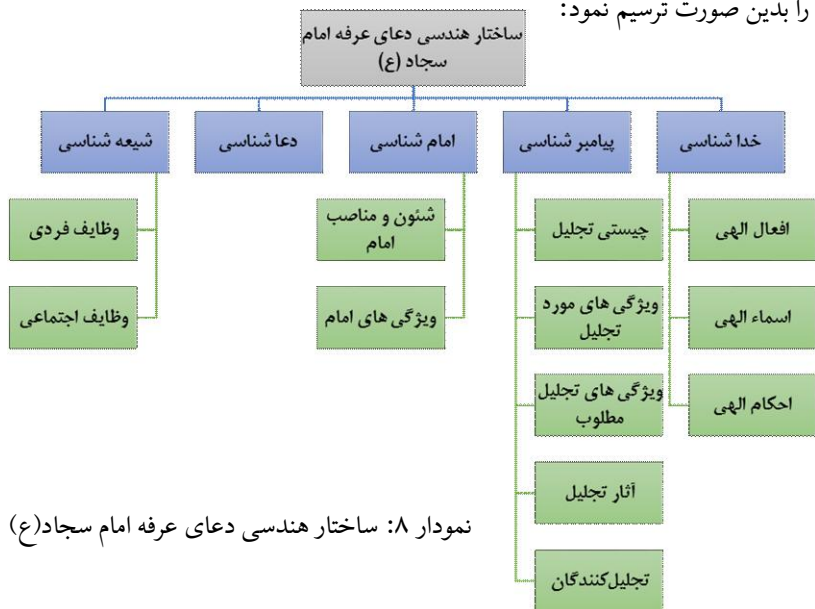

نمودار ۷: مقوله وظایف شیعیان

در دعای عرفه صحیفه سجاده

در پایان این بخش، به‌عنوان جمع‌بندی مطالب می‌توان ساختار هندسی دعای عرفه امام سجاده (ع) در

صحیفه سجاده را بدین صورت ترسیم نمود:

نمودار ۸: ساختار هندسی دعای عرفه امام سجاده (ع)

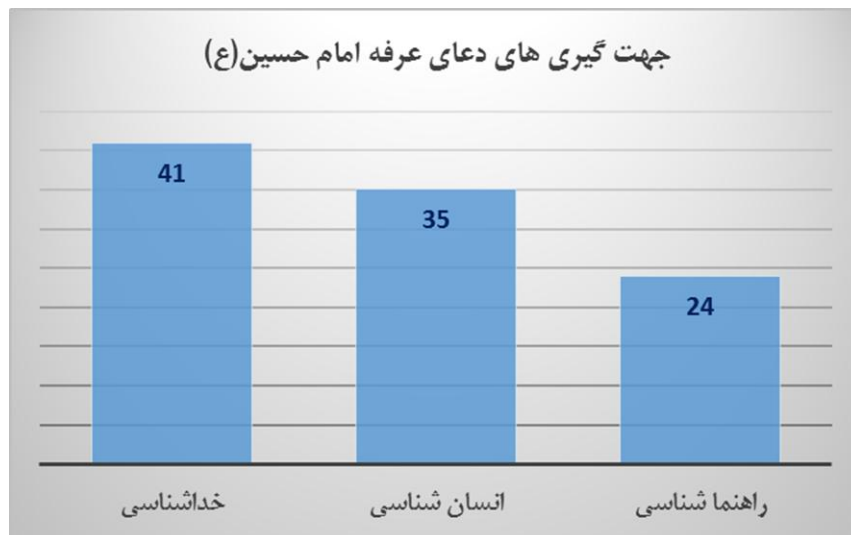
البته لازم به ذکر است که به علت پرهیز از تکرار و گسترش نمودار، زیرشاخه‌های هر کدام از مباحث فوق در نمودار بالا درج نشده و در بخش جزئیات هر مقوله بیان گردیده است.

۲. تحلیل محتوای دعای عرفه امام حسین (ع)

در بخش دوم این مقاله، تلاش شده است تا به تحلیل محتوای مقوله‌ای دعای عرفه منسوب به امام حسین (ع) پرداخته شود. در ابتدا، لازم به توضیح است که مبنای تحقیق حاضر جهت تحلیل دعای عرفه امام حسین (ع)، متنی است که سیدبن طاووس از علمای قرن هفتم هجری در کتاب الاقبال الاعمال خود نگاشته و متأسفانه هیچ‌گونه سند و مأخذی برای اصل دعا بیان نکرده است؛ ولیکن قبل از نقل دعا فرموده: «و من دعوات المشرفه فی یوم العرفه دعاء مولانا الحسین بن علی صلوات الله علیه: الحمد لله الذی لیس لقضائه دافع...» (ابن طاووس، ۱۴۱۹ق: ۷۴/۲). مصدر دیگر این دعا نیز کتاب البلد الامین از تقی الدین کفعمی است. وی این دعا را از دو راوی به نام‌های بشر و بشیر ذکر کرده و نوشته است: «قَالَ بِشْرٌ وَ بَشِيرٌ فَلَمْ يَكُنْ لَهُ جَهْدٌ إِلَّا قَوْلُهُ يَا رَبِّ يَا رَبِّ بَعْدَ هَذَا الدُّعَاءِ...» (کفعمی، ۱۴۱۸ق: ۲۵۸).

البته در برخی از منابع دعایی مانند مفاتیح الجنان (قمی، ۱۳۷۰ش: ۲۶۱-۲۷۰) بخش دومی برای دعا با عبارت «الهی أنا الفقیر فی غنای» درج شده است که محدثانی مانند علامه مجلسی معتقدند، این متن دوم نمی‌تواند متعلق به اصل دعا باشد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۲۲۷/۹۵) و پژوهش‌گران معاصر نیز در صحت انتساب آن به ائمه اطهار (ع) تردیدهای جدی وارد کرده‌اند (کرباسچی، ۱۳۸۵ش: ۱۱۴). لذا در پژوهش حاضر، فقط بخش اصلی دعا به نقل از منابع متقدم، جامعه آماری تحقیق واقع شده است.

در پی اجرای روش تحلیل محتوای مقوله‌ای بر روی متن دعای عرفه امام حسین (ع)، این دعا به ۱۰۷ فراز تقسیم شده است و پس از کدگذاری و تعیین نقاط تمرکز و موضوعات اصلی، در نهایت ذیل سه جهت‌گیری اصلی خداشناسی، انسان‌شناسی و راهنماشناسی دسته‌بندی شده‌اند که زین بدان‌ها مقوله گفته می‌شود.

نمودار ۹: جهت گیری های دعای عرفه امام حسین (ع)

نمودار فوق نشان می دهد که بیشترین جهت گیری دعای مذکور در حوزه مباحث خداشناسی بوده است که حدود ۴۱٪ از حجم کل دعا را شامل می شود. این مطلب به وضوح، بیانگر اهمیت و موضوعیت این مسئله بوده است و نشان می دهد که در دعای عرفه امام حسین (ع) آنچه بیش از همه بدان پرداخته شده و مورد توجه و اهتمام واقع شده است، مسئله توحید و خداشناسی و بیان صفات خدای متعال بوده است و لذا در تحلیل کیفی نیز می بایست بدین مورد پرداخته و زیرشاخه های این مبحث استخراج شود.

نکته حائز اهمیت در این بخش، وجود مقوله ای جدید و متفاوت با عنوان «انسان شناسی» است که در متن دعا با درصد فراوانی ۳۵٪ بیان شده و مشتمل بر گزاره ها و مضامینی است که در آن تلاش شده است ماهیت وجودی انسان و نقاط قوت و ضعف او به همراه دیگر ویژگی های این موجود زنده به تصویر کشیده و بیان شود. این بخش از مطالب، وجه تمایز متن دعای عرفه امام حسین (ع) از متن دعای امام سجاده (ع) بوده و ترسیم کننده یک فضای آموزشی برای مخاطبان است. زیرشاخه های این مقوله را نیز می توان بدین صورت دسته بندی نمود: معرفی انسان شامل معرفی نقاط قوت و ضعف انسان، ماهیت وجودی انسان، شرایط رشد و کمال انسان.

۲-۱. مقوله خداشناسی در دعای عرفه امام حسین (ع)

همان‌گونه که می‌دانیم، گفت‌وگوی مخلوق با خالق در قالب دعا، اساسی‌ترین نیاز انسان‌ها برای راه یافتن به تکامل روحی و معنوی است. این فرصت استثنایی و بی‌نظیری که خداوند متعال در اختیار مؤمنان قرار داده است تا نیازهای مادی و معنوی خود را بازگو کنند و از حق تعالی اجابت شنوند، از دل‌پذیرترین نعمت‌های الهی است. بر این اساس، دعا وسیله تقرب به درگاه احدیت است؛ چنان‌که پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «لَيْسَ شَيْءٌ أَكْرَمَ عَلَى اللَّهِ مِنَ الدُّعَاءِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۳۰۰/۹۰). این مسئله از چنان جایگاه و اهمیتی برخوردار است که به‌دفعات در قرآن کریم نیز مورد تأکید قرار گرفته و همواره خداوند متعال مؤمنان را به نیایش تشویق و ترغیب نموده و فرموده است: «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ» (الغافر: ۶۰)، و نیز فرموده است: «وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي، فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ» (البقره: ۱۸۶).

نتایج جداول تحلیل محتوای مقوله‌ای دعای عرفه امام حسین (ع) نشان دهنده آن است که مضامین اصلی این بخش را می‌توان به ترتیب اولویت ذیل عنوان: افعال الهی، اسماء الهی و احکام الهی دسته‌بندی نمود. در این بخش، گویا ناقل متن دعا تلاش می‌کند تا یک کلاس آموزشی خداشناسی برای مخاطبان خود برگزار نماید و به همین منظور، پس از یک مناجات آغازین تلاش می‌کند، ضمن اشاره به اسماء الهی، افعال و اقدامات خدای متعال را به ترتیب بیان کند و در بخش دیگر نیز، برخی از احکام الهی برای انسان‌ها را معرفی و تبیین نماید. از آنجا که مسئله اصلی این مقاله، مطالعه تطبیقی میان نتایج تحلیل محتوای دو متن دعای عرفه امام حسین (ع) و امام سجاد (ع) با همدیگر است و قصد دارد تا نتایج نهایی دو پژوهش انجام شده در این خصوص را گزارش نماید، لذا مجال پرداختن به جزئیات مطرح شده در هرکدام از مقوله‌ها و جهت‌گیری‌های اصلی این دو دعا نیست.

۲-۲. مقوله راهنماشناسی در دعای عرفه امام حسین (ع)

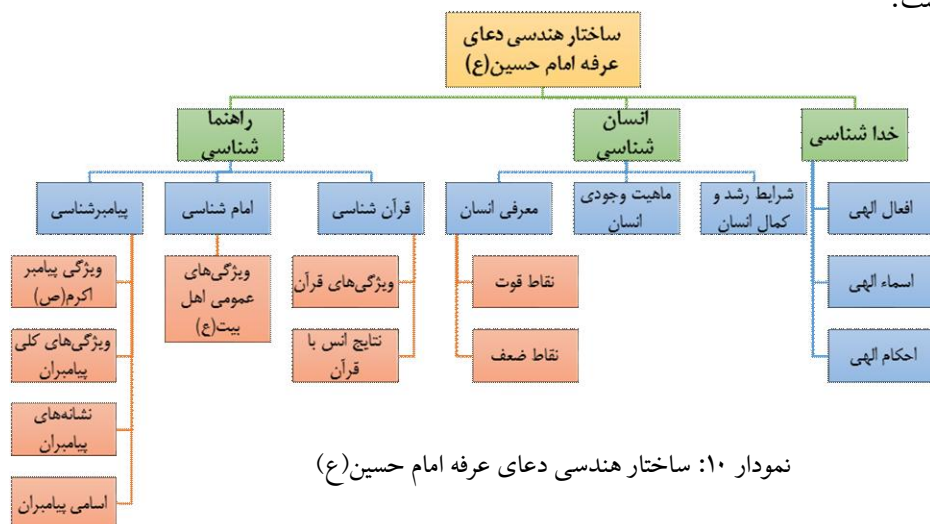
یکی دیگر از مقوله‌های مهم در تحلیل محتوای دعای عرفه امام حسین (ع)، مقوله راهنماشناسی با سه زیرشاخه: پیامبرشناسی، امام‌شناسی و قرآن‌شناسی است. هرکدام از این محورها زیرشاخه‌هایی دارند که تبیین‌کننده موضوعات اصلی مطرح شده در آن بخش می‌باشند. به‌عنوان مثال، محور پیامبرشناسی شامل زیرشاخه‌های: ویژگی پیامبر اکرم (ص)، ویژگی‌های کلی پیامبران، نشانه‌های پیامبران و اسامی پیامبران

است. مؤلفه قرآن‌شناسی نیز، شامل زیرشاخه‌های ویژگی‌های قرآن و نتایج انس با قرآن است. اما در این میان محور امام‌شناسی تنها شامل یک زیرشاخه با عنوان ویژگی‌های عمومی اهل بیت (ع) با فراوانی اندک است.

نکته مهم و قابل تأمل در این خصوص آن است که در دعای عرفه امام سجاده (ع) مسئله پیامبرشناسی و امام‌شناسی به صورت تفصیلی و گسترده مطرح شده و تلاش بلیغی توسط آن امام همام جهت تبیین این موضوعات بسیار مهم و کلیدی در حوزه مباحث اعتقادی صورت گرفته است؛ این در حالی است که در دعای عرفه منسوب به امام حسین (ع) شاهد تلاش اندکی در این زمینه هستیم و این موضوعات به صورت اجمالی و گذرا در متن دعا بیان شده‌اند. بخش مهمی از مضامین این مقوله نیز به صلوات بر پیامبر اکرم (ص) اختصاص دارد، بدون این که همانند دعای عرفه امام سجاده (ع) چرایی این صلوات و تجلیل و آثار و نتایج آن بیان گردد.

این اختلاف در جزئیات مباحث به‌خوبی، نشان دهنده آن است که تفاوت شرایط اجتماعی و سیاسی عصر ائمه اطهار (ع) و سطح فهم مخاطبان آن‌ها باعث شده است، با متون متفاوت دعایی مواجه باشیم که اگرچه عنوان و مناسبت زمانی واحدی دارند، اما در عین حال، تفاوت‌های محوری با همدیگر دارند و بالتبع کارکردهای متفاوتی نیز خواهند داشت.

در نهایت بر اساس آنچه بیان شد، می‌توان ساختار هندسی دعای عرفه امام حسین (ع) را بدین صورت ترسیم نمود و بیان کرد که مهم‌ترین مقوله‌ها و محورهای مطرح در این متن دعایی، بدین شرح است:

نتیجه‌گیری؛

پس از روش‌های معمول و سنتی در نقد و فهم نصوص دینی، از روش‌های تحقیق میان‌رشته‌ای و اسنادی نیز می‌توان استفاده نمود که یکی از مناسب‌ترین آن‌ها جهت ترسیم ساختار هندسی و سنجش فراوانی مفاهیم، روش «تحلیل محتوا» است. این روش دارای تکنیک‌های مختلفی است که در این پژوهش، ضمن معرفی دو تکنیک «تحلیل محتوای مضمونی» و «تحلیل محتوای مقوله‌ای» تلاش شده است با بومی‌سازی مراحل اجرای روش، کاربست آن در حوزه نقد و فهم نصوص دینی تبیین گردد. به همین منظور با انتخاب دو متن دعای عرفه منقول از امام حسین(ع) و دعای عرفه منقول از امام سجاد(ع) به‌عنوان جامعه آماری تحقیق تلاش گردید تا ساختار هندسی هر دعا و رابطه ساختاری و محتوایی میان آن‌ها با یکدیگر بررسی شوند.

در نهایت، نتایج و یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای مقوله‌ای دعای عرفه منقول از امام حسین(ع) و دعای عرفه منقول از امام سجاد(ع) بیان‌گر آن است که:

۱. در متن هر دو دعا، مقوله «خداشناسی» با ساختار و الگویی واحد شامل سه نقطه تمرکز، تبیین افعال الهی، معرفی اسماء الهی و ترسیم احکام الهی بیان شده است. این مطلب نشان می‌دهد که مسئله توحید و مقوله خداشناسی، رکن ثابت این دو متن دعایی است.
۲. دومین مقوله مشترک میان دو متن دعایی مورد تحقیق، مقوله «راهنماشناسی» است. البته با ذکر این قید که در دعای عرفه منقول از امام حسین(ع) این موضوع با کاربردی عام و کلی به کار رفته و شامل سه زیرشاخه یا نقطه تمرکز، پیامبرشناسی، قرآن‌شناسی و امام‌شناسی است. اما در دعای عرفه منقول از امام سجاد(ع) این موضوع کاربردی تفصیلی و جزئی پیدا کرده و به دلیل کثرت جملات و مضامین، به دو مقوله مستقل «پیامبرشناسی» و «امام‌شناسی» با جزئیات بسیار تبدیل شده است. این مطلب می‌تواند بیان‌گر مقتضیات خاص و شرایط متفاوت زمان صدور دعا باشد؛ بدین معنا که در دوره امام سجاد(ع) لازم بوده است، این موضوعات با تفصیل و جزئیات بیشتری برای مردم تبیین گردد.
۳. مهم‌ترین وجه اختلاف میان دو دعای عرفه در پرداختن مستقل به برخی موضوعات است. در دعای عرفه منقول از امام حسین(ع)، تبیین ماهیت انسان و جایگاه او در نظام هستی با عنوان مقوله «انسان‌شناسی» مطرح شده که نشان می‌دهد یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های اصلی گوینده دعا، آگاه کردن انسان‌ها به جایگاه و ماهیت حقیقی خود در نظام هستی بوده است. در دعای عرفه، منقول از امام

حسین (ع)، مسئله انسان‌شناسی و عدم آگاهی انسان‌ها نسبت به هویت فردی و اجتماعی خود و نقش و جایگاهی که در جامعه اسلامی برخوردار هستند، مهم‌ترین مسئله بوده و به همین دلیل در این متن دعایی تلاش شده تا علم و معرفت انسان‌ها اولاً نسبت به خودشان و ثانیاً نسبت به جایگاه اجتماعی‌شان در جامعه اسلامی افزایش پیدا کرده است و یک تصویر کامل و حقیقی از ماهیت انسان، مسیر رشد و تکامل او ترسیم گردد.

۴. در دعای عرفه منقول از امام سجاده (ع) پس از بحث توحید، نبوت و امامت، مقوله «شیعه‌شناسی» و تبیین وظایف فردی و اجتماعی شیعیان به‌عنوان پیروان راستین دین اسلام مطرح شده و بحث جدید و متفاوتی را در این دعا رقم زده است. به عبارت دیگر در این دعا، مسئله عدم آشنایی دقیق و کامل مردم با جایگاه پیامبر اسلام (ع) و اهل بیت (ع) و وظایف خودشان در برابر آن‌ها، مهم‌ترین دغدغه بوده و به همین دلیل در این متن تلاش شده است تا تصویری کامل و حقیقی از پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت (ع) ارائه داده و در ادامه مهم‌ترین وظایف شیعیان در دو حوزه فردی و اجتماعی نسبت به دین اسلام و اهل بیت (ع) به‌صورت دقیق و جزئی بیان شود. کاملاً مشخص است که علت اصلی این تفاوت به شرایط زمانی عصر ائمه اطهار (ع) باز می‌گردد که موجب عملکرد متفاوت این دو امام در صدور یک متن دعایی با موضوعی مشابه گشته است.

فهرست منابع

-قرآن کریم-

- صحیفه سجاده‌یه. (۱۳۸۳ش). ترجمه حسین استادولی، قم: انتشارات الهادی.
- ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۱۹ق). *اقبال الاعمال الحسنه فیما یعمل مره فی السنه*. محقق: جواد القیومی الاصفهانی، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- اخوان مقدم، زهره؛ حبیب‌پور، زهرا. (۱۳۹۶ش). «تحلیل محتوای دعای عرفه منسوب به امام حسین (ع)». *آیت بوستان (پژوهش‌نامه معارف حسینی)*، شماره ۸.
- امین عاملی، محسن. (۱۴۰۳ق). *البحر الزخار*. بیروت: شرکه للطباعه و النشر.
- باردن، لورنس. (۱۳۷۵ش). *تحلیل محتوا*. ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی‌دوزی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حاجی‌خانی، علی؛ عبادی، سیدمحمدباقر؛ رحمانی فیروزجایی، مرضیه؛ مرادی، لیلیا. (۱۳۹۷ش). «بررسی و تحلیل آموزه‌های عرفانی دعای عرفه امام حسین (ع)». *پژوهش‌نامه معارف حسینی*، سال ۳، شماره ۱۱، صص ۹۷-۱۳۴.

- حبیب‌پور، زهرا. (۱۳۹۲ش). پایان‌نامه کارشناسی ارشد: **تحلیل محتوای دعای عرفه منسوب به امام حسین (ع)**، تهران: دانشگاه شاهد.
- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۷۲ش). سخنرانی در تاریخ ۱۳/۳/۱۳۷۲ش، قابل دسترسی در پایگاه اینترنتی www.Khamenei.ir.
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۷۶ش). سخنرانی در تاریخ ۱۳/۹/۱۳۷۶ش، قابل دسترسی در پایگاه اینترنتی www.Khamenei.ir.
- مهروش، فرهنگ. (۱۳۸۲ش). پایان‌نامه کارشناسی ارشد: **هویت و انتساب صحیفه سجادیه با تکیه بر شاخصه های متن**، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
- مهروش، فرهنگ. (۱۳۹۲ش). «دفاع از اصالت ادعیه اهل بیت علیهم‌السلام؛ مطالعه موردی دعای عرفه»، **حدیث پژوهشی**، شماره ۱۴، صص ۵۷-۹۴.
- رضی بهابادی، بی‌بی سادات؛ عترت‌دوست، محمد؛ محمدی، محمدی، فائزه. (۱۴۰۲ش). «الگوی جامع تجلیل از پیامبر اکرم(ص) و اهل بیت(ع) مبتنی بر تحلیل محتوای دعای عرفه امام سجاده(ع)»، **علوم قرآن و حدیث**، سال ۵۵، شماره ۲، پیاپی ۱۱۱، صص ۱۵۴-۱۱۷.
- زبیدی، محمدمرغی. (۱۴۲۳ق). **اتحاف السادة المتقين**. مصر: المطبعة الخيرية.
- ساروخانی، باقر. (۱۳۸۲ش). **روش های تحقیق در علوم اجتماعی**. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سجادی، سیده‌رقیه؛ عترت دوست، محمد؛ بهارزاده، پروین. (۱۴۰۲ش). «آسیب‌شناسی جامعه اسلامی مبتنی بر تحلیل محتوای خطبه فدکیه حضرت زهرا(س)»، **مطالعات فهم حدیث**، سال ۹، شماره ۱۸، صص ۹-۳۵. doi:10.30479/mfh.2023.15936.2019
- صاحب‌جواهر. (۱۳۶۲ش). **جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- عترت‌دوست، محمد. (۱۳۹۸ش). «روش‌شناسی فهم حدیث در فرایند سه‌گانه تحلیل متن، تحلیل محتوا و تحلیل گفت‌مان»، **دوفصل‌نامه حدیث پژوهی**، سال ۱۱، شماره ۲۱، صص ۲۹۱-۳۲۰.
- عترت دوست، محمد. (۱۴۰۱ش). **آشنایی با روش تحلیل محتوای نصوص دینی**. تهران: دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.
- عترت‌دوست، محمد؛ فتاحی‌زاده، فتحیه؛ حسینی‌زاده، زینب؛ رضایی‌مقدم، محمد. (۱۳۹۹ش). «تبیین ساختار هندسی خطبه‌های سه‌گانه غدیر با استفاده از روش تحلیل محتوای مقوله‌ای»، **امامت پژوهی**، سال ۹، شماره ۲۵، صص ۹۹-۱۲۸. Doi:10.22034/jep.2020.202531.1113
- عترت‌دوست، محمد؛ محمدی، فائزه؛ رضی بهابادی، بی‌بی‌سادات. (۱۴۰۱ش). «امام‌شناسی مبتنی بر تحلیل محتوای دعای عرفه امام سجاده(ع)»، **فصل‌نامه سفینه**، شماره ۷۴، صص ۱۳۸-۱۶۹، ۱۹.74.3.0، 1401.19.74.3.0. Doi: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0
- عترت‌دوست، محمد؛ مهدیه احمدی. (۱۴۰۰ش). «راه‌کارهای مقابله با اشرافی‌گری بر مبنای تحلیل محتوای نامه امام علی(ع) به عثمان بن حنیف»، **فصل‌نامه اسلام و مطالعات اجتماعی**، سال ۹، شماره ۳۴، صص ۶۹-۹۴.
- عمرانی، سیدمحمود. (۱۳۹۰ش). «بررسی سند و ذیل دعای عرفه امام حسین(ع)»، **فصلنامه مشکوه**، شماره ۱۱۰، صص ۶۲-۷۴.

- عمرانی، سید محمود. (۱۳۹۱ش). «کتاب‌شناسی توصیفی دعای عرفه امام حسین (ع)»، *زلزال وحی*، شماره ۲۲، صص ۸-۲۶.
- فاضلی، قادر. (۱۳۸۶ش). *عرفان عرفه*. قم: نشر دین پژوه.
- فیروزان، توفیق. (۱۳۶۰ش). *گام‌های عملی تحلیل محتوا*. تهران: نشر صبح.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۷۰ش). *مفاتیح الجنان*. قم: راه روشن.
- کرباسچی، محمدمهدی. (۱۳۸۵ش). پایان‌نامه کارشناسی ارشد: *بررسی متن، سند، شروح و نسخ خطی مصادر اولیه قسمت دوم دعای عرفه*. تهران: دانشکده علوم حدیث.
- کربلایی، ساره. (۱۳۹۳ش). پایان‌نامه کارشناسی ارشد: *تحلیل دعای عرفه امام حسین (ع) بر اساس مبانی تربیتی در اسلام*. تهران: دانشگاه الزهراء (س).
- کرپندورف، کلوس. (۱۳۷۸ش). *تحلیل محتوا*. ترجمه هوشنگ نایب. تهران: انتشارات روش.
- کریم‌زاده، نرگس. (۱۳۹۵ش). *مستندات قرآنی دعای عرفه امام سجاد (ع)*. تهران: نشر هاجر.
- کفعمی، ابراهیم بن علی. (۱۴۱۸ق). *البلد الامین و الدرع الحصین*. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار الجامعة فی درر الاخبار الاثمة الاطهار علیهم السلام*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- محلاتی، حیدر. (۱۳۹۵ش). «بررسی تطبیقی دعای عرفه امام حسین (ع) و امام سجاد (ع)»، *آیت بوستان (پژوهش‌نامه معارف حسینی)*، شماره ۴، صص ۱۰۶-۱۲۲.
- محمدی، فائزه. (۱۳۹۹ش). پایان‌نامه کارشناسی ارشد: *تحلیل محتوای دعای عرفه صحیفه سجادیه*. تهران: دانشگاه الزهراء.
- مصطفائی، محمد؛ گرابلی، بتول؛ دهقانی، فرزاد. (۱۴۰۲ش). «تحلیل مضمون شکر در دعای عرفه امام حسین (ع)»، *مطالعات فهم حدیث*، سال ۱۰، شماره ۱۹، صص ۱۸۵-۲۰۸.
- هولستی، آل. آر. (۱۳۷۳ش). *تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی*. ترجمه: نادر سالارزاده امیری. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- Etrat Doost, Mohammad, (2023), Individual and Social Lifestyle Model based on Analyzing the Content of Imam Sajjad (pbuh) Prayer of Arafa, *International Journal of Imam Hossein University Islamic Humanities*, Volume ۱, Issue ۱, Pages 71-85.